

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 4.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2015

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

MIKOS ÉVA

Regék a magyar előkorból

Folklor, irodalom és közköltészet Tatár Péter *Rege kunyhójában*

Bevezetés

Tatár Péter, eredeti nevén Medve Imre, a XIX. század második felének legismeretesebb és sok szempontból legjelentősebb ponyvaszerzője. Munkásságát száz körüli ponyvanyomtatvány, számos kalendáriumsorozat, s még ki tudja, hány lappangó vagy örökre elveszett kiadvány írása, szerkesztése és illusztrálása fémjelzi. Az utókor kritikusaival éles nyelve nem kímélte, verseit az irodalomtörténet-írás klapanciáknak bélyegezte, ízlését sekélyesnek, történelemszemléletét avíttnak tartotta, a folkloristák közül sokáig a századvég paraszti folklorja elszegényedésének, ellaposodásának közvetlen okát látták benne.¹ Közel száz évig szinte egyáltalán nem foglalkoztak műveivel a tudományok képviselői. Újabb érdeklődést az 1980-as évek irodalomszociológiai, illetve induló médiatörténeti kutatásai hatására keltett.²

* A szerző az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. A tanulmány az OTKA K 108670 sz., *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* c. projektjének támogatásával készült.

- 1 Jellemző vélemény a könyvkiadó RÉVAI Mór Jánosé, *Írók, könyvek, kiadók: Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*, Bp., Révai testvérek, 1920, 90–92. Az első szakmai értékelések is meglehetősen elítélőek voltak: ORTUTAY Gyula, *Kalendáriumolvasó magyarok = Írók, népek, századok*, Bp., Magvető, 1960, 369–373. Ortutay cikkének a szerző hatalmas szakmai tekintélye és tudománypolitikai befolyása miatt máig nagy hatása van.
- 2 Önmagukban állnak e vonatkozásban POGÁNY Péter kutatásai, aki az 1950-es évektől foglalkozott a magyarországi ponyvairodalom történetével: *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán*, I, Vásári ponyvairatok, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 24); Uő, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978 (Magyar Tipográfia). Utóbbival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy ez az albumszerű kiadvány egy tipográfia-történeti sorozatban jelent meg, minden idők egyik legjelentősebb tipográfusa, SZÁNTÓ Tibor szerkesztésében. Ennek megfelelően a teljes XIX. századi ponyvakultúráról áttekintést ad, ám madártávlatból, s a megjelenítésre fókuszálva. A Pogány által írott monografikus igényű tanulmányt jelentősen megkurtították. A teljes monográfia, amely a műfaj első tudományos áttekintése volna, a hagyatékból eddig nem került elő. Tatár Péter munkásságával társadalomtörténeti, irodalomszociológiai megközelítésben Kovács I. Gábor foglalkozott: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., Akadémiai, 1989, 140–145.

Ezúttal egyik főműve, a 33 füzetből álló, egészében fennmaradt *Rege kunyhó* című ponyvasorozat értékelésére teszek kísérletet.³ A gazdag epikus anyagot hozó sorozat összesen közel 300 különböző műfajú elbeszélése közül egyet, a XIX. század jellegzetes műfaját, a *regét* választottam, nem csupán azért, mert Tatár a címben is feltüntette.⁴ A műfaj kitüntetett jelentőségű a korszak irodalmában és folklórról való közgondolkodásában, s számos korabeli eszmény sűrűsödik benne. Továbbá elsőik között van azon kísérletek sorában, amelyeket a polgári középosztály képviselői tettek az alacsonyabb társadalmi rétegek szellemi alkotásainak megismerésére és megnemesítésére, az irodalmi kánonba való beemelésére.

E dolgozat többféle célt tűz maga elé. Egyrészt azt kívánja bizonyítani, hogy a XIX. század közepének ponyvakultúrája nem felel meg a korábban róla kialakított képnek. Több okból sem. Sem a felülről, az elitből felé áradó impulzusok megítélésében, sem pedig a paraszti kultúrához és általában a folklórhoz fűződő viszonya tekintetében. Másrészt árnyalni igyekszik azt a képet, amelyet az utókor Medve Imre Tatár Péter álnéven folytatott populáris irodalmi munkásságáról a XX. század folklorisztikája és művelődéstörténete kialakított. Azt próbálja meg bizonyítani a rege műfaja segítségével, hogy az 1850-es évektől induló Tatár-ponyvák több ponton is az 1840-es évek esztétikai, kritikai paradigmái szerint szerveződtek, azok célkitűzéseit valósítják meg, ha tetszik, megkövesítik a korszak irodalmi gondolkodásának bizonyos elképzeléseit. Ez, ha nem is feleltethető meg egy az egyben a korszak egy fokozattal magasabb kultúrájának, a populáris irodalom iskolázottabb közönségre specializálódott Petőfi-epigonjainak, ahhoz sok ponton hasonló, bár naivabb természetű. Közös bennük, hogy eszméket, esztétikai felfogásokat és irodalomkritikai normákat tettek közkinccsé.

A ponyva helye és szerepe a korszak művelődéstörténetében

A 1970-es évek végéig mind a magyar irodalomtudomány, mind a folklorisztika meglehetősen sommás véleményt alakított ki a népszerű olvasmányokról. Az irodalom története felől nézve valóban nehéz komolyan venni ezeket az alkotásokat. Ha a szokásos esztétikai-poétikai kategóriákkal, illetve a kánon

3 A sorozat valamennyi darabja megvan az OSZK állományában, a négy kolligátum 196.637-es jelzeten található.

4 A *rege* szó többretegű jelentéséről, a korszakban bekövetkező változásairól itt nincs mód részletesen szólni. Bővebben: MIKOS Éva, *Tény és fikció, nemzet és régió, elit és populáris a rege műfaja körül = Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Mátyás, VARGA Bálint, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015, 101–129, különösen: 102–106.

és a kanonizációs folyamat szempontjából közelítünk hozzájuk, valóban nem sok lehetőséget kínálnak. A ponyvanyomtatványokon megjelenő szövegeket és képeket a XX. század első feléig, második harmadáig kizárólag mint szépirodalmi vagy képzőművészeti alkotásokat próbálták megközelíteni. Az esztétikai közelítésnek a szövegek és képek nagyjából egy százalékán kívül valóban nincs relevanciája. Ennek ellenére az esztétikai szempont szinte minden fajta vizsgálatban érvényesül, lett légyen szó történettudományi, zenetörténeti, folklorisztikai vagy bármilyen más munkáról. A XIX. század forrongó technológiai, gazdasági, társadalmi, tudományos stb. átalakulásai azonban önmagukban is érdeklődésre tarthatnak számot, s e kontextusban a ponyvakultúra mint történelmi forrás nagyon is számíthat a mentalitás-, parasztság-, média- és kommunikációtörténeti kutatások figyelmére. Ugyancsak nagyon jelentős forrás a korabeli folklór, folklórtörténet és a folklorisztika, vagyis a folklórról való szakszerű, rendszerező gondolkodás történetének alakulása szempontjából. Ezek a diszciplínák teljesen új közelítést tesznek szükségessé, immáron függetlenül a poétikai, esztétikai keretektől.

Az utóbbi évtizedben élénkülni látszik az érdeklődés a XIX. század világi ponyvakultúrája iránt, s ez legnagyobb részben – a fentiek tükrében kissé meglepően – az irodalomtudomány felől indul.⁵ Bár egységesnek vagy tendenciaszerűnek továbbra sem mondható, azonban az mindenképp biztató, hogy egyre több fiatal kutató lát lehetőséget e feledésre ítélt forráscsoportban, s egyre többféle témában szólaltatják meg e lappangó nyomtatványokat.⁶ Ez nem kis részben a közköltészeti kutatások élénkülésének köszönhető, hiszen a közköltészet és a populáris irodalom szorosan összefüggő jelenségek, a kettő kölcsönös egymásrautaltságban létezett a XVIII–XIX. század folyamán.⁷ Ennek egyik járuléka,

5 Ez nem kis részben nyugat-európai minták követésének köszönhető. Elsősorban a kiváló svájci folklorista, Rudolf SCHENDA tevékenységének, aki elsőként irányította a figyelmet a forráscsoport jelentőségére, és igyekezett alapvető sajátosságait meghatározni. A német nyelvterület mellett a jelenség francia és olasz vonatkozásaira is tekintettel volt. *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1970, 1989³; Uő, *Lesestoffe der kleinen Leute: Studien zur populären Literatur im 19. und 20. Jahrhundert*, München, Beck, 1976.

6 Az utóbbi évek terméséből érdemes néhány ígéretes alkotást idézni: SLÍZ Mariann, *Erzsébet királyné ponyván – kultusz és politika*, MKsz, 124(2008), 410–427; CHIKÁNY Judit, *Ponyvavariációk Petőfire = Ki vagyok én? Nem mondom meg: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., PIM, 2014, 188–202.

7 Lásd ebből a szempontból KÜLLÖS Imola alapvető monográfiáját: *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004; továbbá TÓTH Arnoldnak frissen megjelent kötetét: *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században (Kézírtatos vőfélykönyvek Északkelet-Magyarországon)*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2015 (Officina Musei, 22). Továbbá figyelmet érdemelnek e szempontból jelen sorozat, a *Doromb* eddig megjelent kötetei, amelyek a ponyvakultúra és más irodalmi és műveltségi rétegek közti átjárásokra,

hogy az irodalomtörténet szemléletmódját is sikerült némiképp ráirányítani a kánonon kívüli világra, valamint a kánon változékonyságának fontosságára is.⁸ Az is elképzelhető – bár kívülről nem áll módomban pontosan megítélni –, hogy a XVIII–XIX. századi ponyvakultúra iránti irodalomtudományi érdeklődés élénkülésében, a tabuk ledöntésében katalizátor szerepet töltenek be a XX. század tömegirodalmával kapcsolatos egyre intenzívebb, s egyre kevésbé elszigeteltnek tekinthető kutatások.⁹ E kontextusban mindenekelőtt a Prae folyóirat köre, H. Nagy Péter és Benyovszky Krisztián neve említhető. Benyovszky a krimielemzésekkel indult a 2000-es évek elején.¹⁰ A lap szerkesztőinek figyelmé kiterjedt a sci-fi, később a vámpírirodalom témájára is.¹¹ A fent vázolt kezdeményezésnek van történeti kitekintése is, ide sorolható például a Rejtő Jenő műveinek kanonizálására tett óvatos kísérlet.¹² Fentiek közös jellemzője, hogy szakítani igyekeznek a korábban szinte valamennyi, a témával érintett diszciplínában megszokott és elfogadott ironikus, távolságtartó, sőt olykor kissé lekezelő megközelítéssel, azaz kellőképp komolyan veszik tárgyukat még akkor is, ha az a szokásos esztétikai észlelés szempontjából olykor tényleg megmosolyogtató.

Jelen dolgozat a ponyvakultúrát, pontosabban annak egy jelentős darabját a folklórról a társadalom műveltebb rétegeiben, csoportjaiban kialakult kép tükröződéseként értelmezi. Azt vizsgálja, hogy azok az elképzelések, amelyek a XIX. század elején, az 1820-as és az 1840-es évek közötti időszak irodalmi gondolkodásában kialakultak az alsó társadalmi rétegek variánsokban élő, s főként szóban terjedő kultúrájáról, miként csapódtak le az 1850–60-as évek ponyváin, s leegyszerűsödve miként határozták meg hosszú időre a témáról kialakuló közgondolkodást.

---

kölcsönhatásokra számos példát hoznak. Továbbá Csörsz Rumen István, *18. századi magyar világi ponyvakultúra – a vallásos kiadványok tükrében = Amicita: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka, Bp., Reciti, 2015, 347–361.

- 8 SZAJBÉLY Mihály, *Programok és kánonok: A nemzet(i) narratíva) és az irodalom kánonstruktúrájának alakulása = Sz. M., A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 81–108.
- 9 Mérföldkönek tekinthető tanulmánykötet: *Laikus olvasók?: A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei*, szerk. LÓRÁND Zsófia, SCHEIBNER Tamás, VADERNA Gábor, VÁRI György, Bp., L'Harmattan, 2006.
- 10 BENYOVSZKY Krisztián, *Bevezetés a krimi olvasásába*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2007; *Lepipálva: Tanulmányok a krimiről*, szerk. BENYOVSZKY Krisztián, H. NAGY Péter, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2009.
- 11 *Idegen univerzumok: Tanulmányok a fantasztikus irodalomról, a science fictionről és a cyberpunkról*, összeáll. H. NAGY Péter, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2007. Lásd még a Prae tematikus számát a vámpírirodalomról (2007/4.), amelyet szintén Benyovszky szerkesztett, a sajátja mellett KISANTAL Tamás, STEMLER Miklós és DÓSA Annamária tanulmányaival.
- 12 VERES András, *A ponyva klasszikusa = Az irodalom történetei*, III, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2008, 381–389.

A ponyvanyomtatványok által hordozott írásművek és képek áttekintő ismertetésére itt nincs mód. Csupán néhány általános megállapítás megfogalmazására, illetve közismert tételek kiigazítására. A ponyva, ma már összefoglaló elnevezéssel *populáris olvasmányok*¹³ csoportját (egylapos nyomtatvány [röplap], ponyva, kalendárium, népkönyv stb.) a folklorisztika az ún. *félnépi folklór* terminus alatt tárgyalta.¹⁴ E fogalom mögött az a felfogás húzódik, hogy minden, ami folklór jellegű, vagyis variábilis, típusokba rendezhető, az a társadalom alsó, kiszolgáltatott, marxista terminológiával: kizsákmányolt rétegével van kapcsolatban. A közköltészeti kutatások egyik legfontosabb hozadéka, hogy segít e kép árnyalásában, bizonyítva azt, hogy a társadalom középrétegében is élt, sőt jelentős szerepet játszott a folklorikus műveltség az újkor századaiban. Továbbá a félnépi kifejezésben az az elképzelés sűrűsödik, hogy a populáris olvasmányoknak vagy populáris irodalomnak nevezett nyomdatermékek a népi és az elit kultúra metszéspontjában állnak, mindkét kulturális szegmens javait hordozzák, nagyjából egyenlő arányban. Másképpen: az elit kultúra és a népi (paraszti) kultúra le-, illetve felfelé áramló mozgásának mintegy becsatornázását szolgálják.¹⁵ Az utóbbi időben számos tanulmány és forrásközlés bizonyítja, hogy a helyzet ennél sokkal bonyolultabb. E kissé leegyszerűsített, a bináris opciókat preferáló strukturalizmus modellje tehát szintén árnyalásra szorul.

A dolgozat végső konklúziója, hogy a XIX. század populáris olvasmányain az újító lendület a társadalom középrétegéből származik, amely egyszerre érintkezik a hazai oralitással és a nyugat-európai mintájú írásbeliséggel. A szellemi elit a századfordulótól mind erőteljesebben nyit a nyugati szellemi, művészeti áramlatok felé, megmutatkozik ez a Kant-recepciótól Herder befogadásán át Hegel gondolatainak adaptálásáig. Ugyanakkor nem tudnak teljesen elszakadni gyökereiktől, a vidéki nemesi-honorációr értelmiség több évszázados hagyományától, a ma közköltészet néven emlegetett szóbeli és kéziratosságtól sem.¹⁶ E kettősség állandó konfliktusokhoz, kisülésekhez vezet, amelyek egyéni életutakban és szalonvitákban érhetőek tetten, s ame-

13 A kifejezés Rudolf SCHENDÁTÓL származik, *Volk ohne Buch*, i. m.

14 VOIGT Vilmos, *félnépi folklór = Magyar néprajzi lexikon*, 2, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1979, 134.

15 KOVÁCS I. GÁBOR dolgozta ki a ponyva-, ill. kalendáriumkultúrára a társadalmi rétegek közt közvetítő csatorna elméletét, a kommunikációelméleti szövegmodell alapján, i. m., 8–9. Ám lényegében ezt mondja VOIGT Vilmos is, jóval korábban, szélesebb összefüggésben, i. m. Kovács monográfiája későbbi fejezeteiben jóval árnyaltabb képet fest a naptárak tartalmi egységeinek társadalomtörténeti, művelődésszociológiai vonatkozásairól.

16 Lásd pl. a népköltészetről alkotott korabeli fogalom alakulástörténetével kapcsolatos legfrissebb kutatásokat. Erdélyi János számára a Kisfaludy Társaság pályázatára beküldött anyagban nagy arányban szerepelnek közköltészeti alkotások. KÜLLŐS Imola, *Szikla? Fatörzs? Forrás?: Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez*, ItK, 118(2014), 595–610.

lyekre az utókor érzékenyen reflektál. Olykor azonban a két kultúra nagyon kiválóan megfér egymás mellett,¹⁷ noha erre az eshetőségre az utókor valami okból kevésbé kíváncsi.

Visszatérve az előbbi gondolatmenethez: a populáris olvasmányokat alkotó személyek legtöbbször jól képzett értelmiségiek voltak, akik egyszerre voltak bejáratosak az irodalmi körökbe, olvasták a kortárs szépirodalmat és tényirodalmat, s volt szándékuk a nép művelése. A jó ponyva eladhatóságának záloga, ha tetszik, ars poeticája már a XVIII. században is az oktatva mulattatás, a tanítva szórakoztatás volt.¹⁸ Vagyis mind az időszaki kiadványok, kalendáriumok, mind a ponyvák azzal reklámozták magukat, hogy ők egyszerre tudnak kellemes időtöltést és észrevétlen pallérozódást nyújtani. Ehhez azonban a szerzők nem folytattak alapos piackutatást, s még kevésbé mérték fel azt, hogy az a társadalmi réteg, csoport, amely majd megveszi a terméküket, mit tud a világról, s milyen kultúrában él. Vagyis nem voltak – mai szóval – néprajzi ismereteik. A korszakban a parasztság egyébként sem elsődleges fogyasztója a ponyvaipar termékeinek, csak az 1850-es évektől számol a szakirodalom paraszti olvasók nagyobb, fizetőképes tömegeivel.¹⁹ Ennek megfelelően a paraszti kultúra elemei viszonylag későn, csak a XIX–XX. század fordulóján kerültek tudatosan a kalendáriumokba és más ponyvanyomtatványokba.²⁰ A néprajztudomány intézményesülését és professzionalizálódását megelőzően a köznép kultúrája a szellemi elit szűrőjén, valamint a középosztály olvasói igényeihez igazítva jutott el a populáris olvasmányokhoz. A polgári igényekhez igazodtak a korabeli népköltészeti kiadványok is.²¹ Nem is beszélve arról, hogy a népköltészeti gyűjtemények alapanyaga többszörös áttételen keresztül jutott el az olvasókhoz: a gyűjtéseket nem a későbbi sajtó

17 E kettősségről kiváló példák sorával szolgál VADERNA Gábor, *A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Reciti, 2014, 13–50; KOBZOS Kiss Tamás, *Tóth István fülöpszállási kántor kéziratos dalgyűjteménye (Áriák és Dallok Verseikkel, 1832–1843) = uo.*, 363–383.

18 Gondoljunk csak a magakellettő címadásokra: „Igen tanulságos és szép történet a magyar őskorból”; „Oktatva mulattató fillér kalendárium” stb. Utóbbihoz azt is hozzá kell tenni, hogy a mulatás, mulatság ekkor elsősorban időtöltést jelent, s csak másodsorban kedvtelést.

19 Kovács, *i. m.*, 77–85.

20 A ponyvanyomtatványok, kalendáriumok a folklorisztika mellett más néprajzi területek érdeklődésére is számot tarthatnak. A szöveges és képi anyagok néprajzi összefüggései a fent vázoltnál összetettebbek, lásd: LUKÁCS László: *A Debreceni Képes Kalendárium és a Debreceni Szemle néprajzi jelentősége*, Studium (Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominata), 1973, 81–96; VIGA Gyula, *19. századi miskolci kalendáriumok néprajzi vonatkozásai*, A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 15(1976), 209–230.

21 E témának könyvtárnyi irodalma van. A legpregnansabban a Grimm testvérek mesegyűjteményének több évtizedes átírási folyamatán mutatható ki ennek jelentősége, amit a Grimm-filológia alaposan feltárt. Magyarul erről lásd NAGY Ilona, *A Grimm-testvérek mesegyűjteményéről*, Ethno-Lore, 24(2007) 3–50.

alá rendező-szerkesztők végezték, így például Kriza János is gyűjtőhálózat segítségével dolgozott.²²

A kutatás ennek ellenére gyakran a népi kultúra, a paraszti hagyomány lenyomatainak tekint bizonyos nyomtatott szövegeket, általában olyanokat, amelyek szüzséi megtalálhatók a későbbi (a XIX. század dereka és a XX. század vége között megjelent) népköltészeti kiadványokban is, illetve, ha van, műfaji katalógusok által rögzítettek. S ebből az a következtetés adódik, hogy ha az elmúlt száz, százötven évben ezek a szövegek a népi kultúra, a paraszti folklór részét képezték, akkor oda tartoztak a megelőző századokban is.²³ Holott ez korántsem biztos. E nézőpont egy statikus folklórfelfogás alapjain áll, amely szerint a folklór – biblikus teremtéstörténeteszerűen –, kezdettől fogva létező, s nem változó entitás. Ugyanezt gondolták a XIX. század eleji irodalmárok és történészek is: a folklór adatok alapján a hordozó társadalmi csoport múltja rekonstruálható. S bár napjainkban is sok híve van világszerte e felfogásnak (különösen nagy népszerűségnek örvend a tudomány határain kívül), egyre több hazai, valamint nyugat-európai és észak-amerikai kutatás is azt támasztja alá, hogy a szöveges folklór korpusza koronként változó, folyamatosan bővül és hagy el elemeket.

Elsősorban a XVI–XVIII. századi olasz és francia tündérmese-gyűjtemények körül újra és újra felélénkülő diskurzus támasztja alá jelen érvelést, amely szerint a tündérmese, illetve annak bizonyos tematikus csoportjai a kora újkorban váltak volna először irodalmi műfajjává, vagyis egy feltehetően – bár hitelt érdemlően nem bizonyítottan – eredetileg szóbeli kultúra irodalmi átigazítással arisztokratikus, illetve polgári használatba került.²⁴ Vagyis például a tündérmesei

22 Lásd „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...”: *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez*, összegyűjt., s. a. r., bev., jegyz. SZAKÁL Anna, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társ.–Magyar Unitárius Egyház, 2012.

23 Pl. KRIZA Ildikó, *Mátyás-hagyomány irodalom és folklór határán (Adatok a Mátyás-folklór XVI. századi történetéhez)*, Ethnographia, 104(1993), 581–589. Továbbá lásd a témáról írott monográfiáját: *A Mátyás-hagyomány évszázadai*, Bp., Akadémiai, 2007 (Néprajzi Tanulmányok). Példáim véletlenszerűek, de sorukat szaporíthatnánk. Némi önkritikával saját korábbi munkám néhány következtetését is ide sorolnám: MIKOS Éva, „Elegy tárgyú dalok”: *A dalműfaj térnyerése és fogalmi problémái a 19. századi kalendáriumokban = Folklór és zene*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., L'Harmattan, 2009 (Folklór a magyar művelődéstörténetben, 4), 140–173.

24 E kutatások hazai recepcióját szinte kizárólag GULYÁS Judit részletes és lényeglátó recenziói jelentik: *A tündérmese a 16–18. századi olasz és francia irodalomban: Out of the Woods. The Origins of the Literary Fairy Tale in Italy and France. Edited by Nancy L. Canepa. Detroit, Wayne State University Press 1997 = Tanulmányok a 19. századi szövegfolklórról*, szerk. GULYÁS Judit, Bp., ELTE BTK Folklóre Tanszék, 2008 (Artes Populares, 23), 367–411, különösen: 392–395. Mint ahogy maga is megfogalmazza (17. jegyzet, 396), e szemlélet akceptálásához masszív, mélyen a gondolkodásunkba ivódott tabukat kéne ledönteni, ez jelen tudománytörténeti, társadalomlélektani pillanatban szinte lehetetlennek tűnik. A francia tündérmese-kutatás hazai recepciójának fontos állomásaként lásd még DOMOKOS

folklór szüzsé-korpusz nem a XIX. században emelkedett először – feltehetően közrendű személyek szóbeli használatából – magasabb társadalmi csoportok irodalmi használatába. Vannak, akik egyenesen azt állítják, hogy a tündérmese-korpusz bizonyos, a kora újkorban irodalmi rangra emelkedett elemei egyenesen ott keletkeztek, mindenféle szájhagyományozó előzmény nélkül, s az írott változatok hallatlan népszerűségének és sokféle populáris változatának köszönhetően lettek a szóbeliség részeivé.²⁵

A folklórtörténet másik, itt tovább nem részletezendő szála tehát a folklór társadalmi pozíciójának kérdése, amelynek alakulása történetileg nehezen rekonstruálható. Egyre inkább gyanítható, hogy az utóbbi ötszáz évben sokféle műfaj vagy folklór kifejezési forma vándorolt keresztül-kasul a társadalmi rétegek és csoportok között, szóbeliség és írásbeliség között.

A művelt polgárok ugyanakkor, akik a ponyvák alkotásában részt vettek, gyakorta nyúltak a korabeli magyar irodalomhoz ihletért – számos alkotás került ponyvára a század folyamán átalakítva, de akár még eredeti formában is.²⁶ Ebből az a következtetés adódik, hogy a XIX. század egyre élénkülő, egyre nagyobb jelentőségűvé váló populáris kultúrájában a felülről, a műveltségi elit felől érkező impulzusoknak lényegesen nagyobb jelentősége volt, mint az alulról, a megcélzott fogyasztói réteg felől érkezőknek. E helyzet egyébként nagyon hasonlít a korszak népköltészeti gyűjtési és szövegkiadási gyakorlatához, amelynek itt tovább nem részletezendő jellegzetessége volt, hogy (legalábbis a későbbi korszakok gyakorlatához viszonyítva) nem az adatközlők által elmondottakat tartotta elsősorban szem előtt, hanem azt a szempontot, hogy mit igényelnek a kiadások potenciális olvasói, a középosztály különböző csoportjai.

Röviden a rege műfajáról

A regét a XIX. század egyik legfontosabb mérföldkövének tekintem azon kísérletek sorában, amelyek a szellemi elit felől a közrendű emberek szájhagyományozó és/vagy variabilis műveltségének megismerésére, értelmezésére, magaskultúrába emelésére irányultak.²⁷ A XIX. század jelentős részében ugyanis még nem beszél-

---

Mariann, *Dzsinnek és tündérek könyvtára: A 17–18. századi francia mesék kritikai kiadása = uo.*, 412–423.

25 A Ruth B. Bottigheimer elmélete körüli vitákról lásd: GULYÁS Judit, *A történetek történetiségéről: Ruth B. Bottigheimer: Fairy godfather. Straparola, Venice, and the fairy tale tradition. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2002*, Tabula, 9(2006)/1, 114–123.

26 BARÓTI Lajos, *Petőfi a ponyván és a népirodalomban*, Bp., Kunoss, Szilágyi és Tsa, 1910 (Petőfi Könyvtár, 22); BAROS Gyula, *Arany, Petőfi és a ponyvairodalom*, MKsz, 26(1918), 154–181; TURÓCZI-TROSTLER József, *Világirodalom magyar ponyván*, Nyőr, 65(1938), 112–121.

27 A rege mint önálló irodalmi műfaj története az utóbbi két évtizedben keltette fel a humán

hetünk a szó mai értelmében vett folklorisztikáról, annak intézményei csak a század utolsó két évtizedében kezdtek formálódni. A folklórról, vagyis a tömegek variánsokban létező, típusokba rendezhető, túlnyomórészt, bár nem kizárólag, szóban terjedő kulturális javairól ekkor még nem önmagáért, hanem más célrendszerek alá rendelve értekeztek az értelmiségiek. Ezen célrendszerek között a nemzeti múlt rekonstrukciója, valamint a nemzeti nyelvű és hagyományú irodalom megteremtése említhető. A nemzetépítés kettős, irodalmi és történelmi céljainak megvalósítását egyaránt a köznéptől, az egyszerű emberektől várták. A magyar folklór azonban nem bővelkedik a verses epikus műfajokban; a történelmi tudat, a történelemmel kapcsolatos elképzelések prózában, mondák és anekdoták formájában éltek a paraszti színhagyományban.

A rege egy olyan, a korszakban folyamatosan változó műfaji megjelölés volt, amely a vélt vagy valós népi kultúrát elsősorban annak történelmi ismeretei felől igyekezett megismerni, illetve ezen ismereteket irodalmi megfogalmazásban kívánta prezentálni. Az *idő* és a *társadalmi tér* mellett a regének van egy harmadik sarokpontja is, mégpedig, hogy *helyhez* kötött. A tér egy-egy kitüntetett pontjához, vagyis valamilyen természeti képződményhez vagy ember alkotta tereptárgyhoz kötődik. Ez a sajátossága megfelel a paraszti folklórból a XX. század folyamán gyűjtött, a történelmi monda alműfajaiba sorolt helyi mondák, valamint a helyi és a hiedelemmonda műfaj határterületén álló alapítási mondák kritériumainak. Az irodalmi regék esetében verses epikus feldolgozásokat jelentenek, de nem ritkák a prózai alkotások sem.

A műfaj keretei, akárcsak a nép fogalma, a korszak folyamán sokat változott. Kezdetben, a század elején még nem elsősorban a parasztságot jelentette, e társadalmi réteg kulturális javai csak a reformkor végén, a forradalom és szabadságharc időszakában kerültek a figyelem középpontjába. Azt feltételezhetjük, hogy a század folyamán még sokkal inkább a vidéki értelmiség közkulturája, s az ott élő, főként szóbeli történelmi elbeszélések, mondai jellegű történelmi tudat lehetett az a bázis, amelyre a korai regeirodalom építkezett.²⁸ A rege szó mellé az 1840-es években kezdték odatenni a *nép-* előtagot; népregékkel mint önálló műfaji kezdeménnyel elsőként Tompa Mihály jelentkezett.²⁹

---

tudományok érdeklődését. Elsőként SZAJBÉLY Mihály írt összegzést irodalomtörténeti jelentőségéről: *A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában*, It, 80(1999), 424–440. A folklorisztikatörténeti jelentőségéről lásd még MIKOS, *Tény és fikció...*, i. m. Az itt elmondottak lényegében utóbbi dolgozat következtetéseit és azok továbbgondolását tartalmazzák.

28 A vidéki értelmiségiek, általában az alsó-középosztálybeliek, valamint a köznemesség történetmesélési, mesemondási gyakorlatáról Tompa Mihály kapcsán GULYÁS Judit hoz értékes adalékokat: „*Mert ha irunk népdalt, miért ne népmesét...?*”: *A népmese az 1840-es évek irodalmában*, Bp., Akadémiai, 2010 (Néprajzi Tanulmányok), 118–128.

29 Kovács Kálmán, „*Mit mond az agg rege?*” (*Tompa Mihály mondafeldolgozásai*), *Studia Litteraria Universitatis Debreceniensis*, 1(1963), 69–83; továbbá GULYÁS, „*Mert ha irunk...*”, i. m., 117–203.

A tömegek, a közgondolkodás – nevezzük most így – történelemszemléletét hordozó műfaj, a *történelmi monda* azonban nehezen választható el más folklór kifejezési formáktól, így elsősorban a hiedelemvilágtól. Még pontosabban, a rege műfajába tartozó irodalmi művek a történelmi és hiedelemmonda műfaj határán álló tematikus csoportokba tartozó szüzséket dolgozták fel. A regében valós vagy annak tartott történelmi ismeretek keverednek az irracionális, a természetfeletti magyarázatára szolgáló ismeretekkel. A rege tehát tartalmazhat csodás elemeket, természetfeletti erővel felruházott valós személyek, sőt képzelt lények is szerepelhetnek benne. Így viszonylag nagy felületen érintkezik a korban a műveltségi és művészeti elit által viszonylag kevés figyelemben részesített mese műfajával is.

A rege mint irodalmi műfaj meghatározását az is nehezíti, hogy a XIX. század folyamán fokozatosan cizellálódtak a folklórral kapcsolatos ismeretek, így annak klasszifikációs rendszere is. Rege szóval a korszak elején egyaránt jelölték a mítoszt, mesét és mondát, a század közepe felé azonban egyre határozottabban a monda műfajára, illetve annak irodalmi átirataira vonatkozott, mint azt a fentiekben láthattuk. Vagyis a regeírás, a mondák irodalmi megfogalmazásának gyakorlata fokozatosan szorította háttérbe az olyan műfajok irodalomba emelését, mint a mese, s törekedett elviekben a racionálisabb világlátás felé, de a csodás iránti érdeklődést nehezen sikerült maga mögött tudnia. Ugyanakkor a rege szó a köznyelvben továbbra is használatban maradt vegyes műfajú folklórszöveg-közlések, valamint ifjúság számára készülő mese- és mondakiadványok megjelölésére is.

Ebből is látható, hogy a népköltészet megismerésének és más műveltségi közege helyezésének a XIX. század folyamán több szintje is volt, s ezek között csak az egyik az irodalmi elit, amely a korszakban igyekezett egyre közelebb kerülni a népinek tekintett kultúrához, s egyre pontosabb ismereteket szerzett és közvetített róla. Mellette azonban létezik, és egyre nagyobb jelentőségre tesz szert egy másik szint is, amely a fokozatosan növekvő olvasótábor kiszolgálását szolgálja. Így a tömegek számára készülő olvasmányok, amelyek a könyvnyomtatás kezdete óta létező és fokozatosan bővülő ponyvairodalom hagyományainak folyamatos aktualizálására törekszenek. A tömegigények kielégítése a XIX. század második harmadától már nagyon is szakszerűen történt, az egyes társadalmi rétegek és csoportok számára jól elkülönülő olvasmányok kerültek piacra, amit az egyes nyomdatermékek külsőségeikkel is igyekeztek hangsúlyozni. Ezt legjobban a kalendáriumokon láthatjuk, amelyek a XIX. század elejétől differenciálódni kezdenek, különböző méreteik alakulnak ki az egyes fogyasztói csoportok számára.³⁰

30 Kovács I. Gábor, *A magyar kalendárium főbb típusai a 19. században*, Történelmi Szemle, 23(1980)/1, 150–164; CSERBÁK András, *Kalendárium-típusok a Magyar Néprajzi Múzeum*

A populáris olvasmányok tehát nem csupán az elit leszűrt, kiválogatott alkotásaiból állnak össze, s nem is a paraszti műveltség, vagy a társadalom alsó részének műveltségét emelik közvetlenül az írásbeliségbe. Impulzusokat elsősorban a középréteg, illetve az átlagosan vagy közepesen műveltek felől kapnak: egyrészt alkotóik ide tartoznak, másrészt feltehetően ez a műveltségi réteg volt a legegyszerűbben és legolcsóbban hozzáférhető számukra. Ugyanakkor azt is feltételezzük – s erre a továbbiakban példák is rendelkezésre állnak majd –, hogy a közkultúra az elittől függetlenül is meghonosított kulturális javakat, akár idegen nyelvű forrásokból, vagyis egyfajta recepciós csatornaként is funkcionált.

Tatár Péter életútjának és szerkesztői elveinek tanulságai

Az 1850-es évek olvasási konjunktúrájának, a populáris irodalom új korszaka hajnalának vezéralakja minden kétséget kizáróan a Tatár Péter írói álneven híressé vált Medve Imre volt. Művei hatalmas példányszámban jelentek meg, s keltek el. Száznál több ponyvafüzetet és kalendárium-évfolyamot írt, rajzolt és szerkesztett.³¹ Munkássága még jóval halála után is hatott: ponyvai még a XIX–XX. század fordulóján is újra megjelentek.

A korábbi Tatár-irodalom rendre ismerteti azt az életrajzi szakaszt is, amely Bucsánszky műhelyébe kerülését, irodalmi életből történő száműzetését megelőzte. Ebből kiderül, hogy Medve Imre (1818, Nagyvárad–1878, Budapest) író, illusztrátor a szülővárosában jogakadémiát végzett (1839), majd ügyvédi vizsgát tett (1840), de röviddel ezután elhagyta a jogi pályát.³² Az író, lapszerkesztő, irodalomszervező Vahot Imre (1820–1879) mellett dolgozott, Magyarország különleges tájait, épületeit örökítette meg rajzban, munkái különböző sajtóorgániumokban láttak napvilágot. Emellett közreműködött Vahot egyik korai irodalmi vállalkozása, a *Magyarföld és népei eredeti rajzokban* című könyv lét-

---

gyűjteményében, Néprajzi Közlemények, 39(1988). Utóbbi szerző nem hivatkozta előbbi művét, de állításai sok ponton egybevágóak.

31 Tatár önálló műveiről SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VIII, Bp., Hornyánszky Viktor, 1902, 987–993, ill. az OSZK honlapja alapján kaphatunk képet. Teljesnek egyik forrás sem mondható, mivel a nemzeti könyvtárba is csak esetlegesen kerültek be művei. Legfontosabb és legnagyobb hatást gyakorló tevékenysége a kalendáriumszerkesztés és -szerzés volt, az ott megjelent műveknek csak egy része azonosítható, a ponyván még csak-csak megjelent valamiféle tájékoztatás a szerzőségről, a kalendáriumokban már lényegesen kevesebbszer. Az tehát, hogy Medve Imre Tatár Péter néven száz körüli önálló kiadvány, legnagyobb részt ponyvafüzet szerzője, ill. átigazítója, a Tatár-életmű nagyságrendjéről még nagyon keveset árul el. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Tatár Péter, ill. Ifjú Tatár Péter néven még jóval Medve Imre halála után is megjelentek korábban nem létező szövegek, hiszen mai szóval „brand” lett, amellyel el lehetett adni a ponyvaipar termékeit.

32 SZINNYEI, *i. m.*, 987–988.

rehozásában is.³³ 1848–49-ben Kossuth Lajos pénzügyminisztériumában tisztviselő, ezért a szabadságharc leverése után börtönbe került. 1851-ben szabadult, s hosszú ideig nem kaphatott állami hivatalban állást. Csak élete utolsó éveiben sikerült a hadügyminisztériumban elhelyezkednie. 1851-től tizenhárom éven át volt a Bucsánszky Alajos-féle könyvkiadó házi szerzője és illusztrátora.

Medve Imre az 1850-es évek elején, a börtönből szabadulva tehát kényszerűségből szegődött az ekkor jól menő pozsonyi üzletét Pestre költöztető Bucsánszky Alajos szolgálatába, ahol több mint egy évtizeden át dolgozott. Tatár Péter álnéven ponyvafüzetek és kalendáriumok egész sorát szerkesztette, írta és rajzolta, feltehetően a nyomtatáshoz szükséges fametszetek is az ő kezét dicsérik. A XX. század második felének kutatási hagyománya a fentiek miatt kényszerű kisiklásnak, a politikai harctéren szerzett sebek lassú gyógyulási folyamatának értékeli Medve Imre Bucsánszky szolgálatában töltött bő évtizedét. Ez az interpretáció nyilvánvalóan releváns, egyfelől. Másfelől azonban az ez idő alatt létrehozott Tatár Péter-entitás a XIX. század magyar folklórtörténetének fontos tényezőjévé vált, s mint ilyet értékelés és ítékezés nélkül szükséges szemlélni, elsősorban a Tatár-művek hatástörténete szempontjából.

A kiadó 1857-ben indította útjára Tatár Péter *Rege kunyhója* című füzetes sorozatát, amely a következő években összesen 33 folytatást ért meg (1874-ig, Medve távozásáig). Az első tíz füzet még egyazon évben jött ki Bucsánszky sajtója alól, s lett a vásárok kedvelt portékája. A következő másfél évtizedben megritkult a füzetek jelentkezése, de még így is évi kettővel számolhatunk. A *Rege kunyhó* szövegei között nagyon vegyes anyagot találunk, s számos adatnak van valamilyen folklór vonatkozása, de azok írott előképeivel, tehát a legtöbb esetben már korábban megjelent változatokkal is számolni kell. Ezek pedig szinte kivétel nélkül irodalmi átigazításon átesett alkotások. Pontos filológiai azonosításra a populáris olvasmányok forrásai esetében ritkán van lehetőség, vagyis ritkaságszámba megy, hogy egy-egy adat konkrét írott előképét sikerülne felteni. A legtöbb esetben a sötétben tapogatózunk, s többnyire nincs közvetlen támpontunk annak meghatározására, mik lehettek Medve Imre legfontosabb olvasmányélményei egy-egy költeménye megírása előtt.³⁴ Ennek megvilágítására álljon itt néhány olyan példa, amelyek erős folklór vagy irodalmi vonatko-

33 Érdekeség, hogy az 1850-es évektől, feltehetően a korabeli nyilvánosság erős korlátozása miatt Vahot Imre is beállt a naptárszerkesztők táborába. Ennek emlékét egy tucat fennmaradt naptárfolyam őrzi: *Vahot Imre nagy képes naptára*, Pest, Emich Gusztáv, 1854. évre; *Magyar nép naptára*, Pest, Emich Gusztáv, 1855. évre; *Emich Gusztáv magyar- és erdélyországi nagy képes naptára*, Pest, Emich Gusztáv, 1859–1869-ig. Mindegyik nagyalakú, szép kiállítású, elit használatra szánt kiadvány volt, számos táj- és népismereti cikkel, közöttük gazdag mondai (regei) anyaggal.

34 A *Doromb* jelen kötetében például CHIKÁNY Judit részletesen elemzi a *Lúdas Matyi* Tatár-féle átdolgozásának forrásait.

zásaik miatt már korábban is felkeltették az irodalomtörténészek, folkloristák, művelődéstörténészek érdeklődését.

A történetek igen nagy százaléka áll kapcsolatban a mese műfajával: tiszta típusok, kontaminált adatok, valamint novellává átírt, illetve regényesített változatok is akadnak közöttük. A gazdag meseszűzsé-anyag már a XX. század derekán felkeltette a kutatók figyelmét, s a *Rege kunyhó* meseadatai részben bekerültek a *Magyar népmesekatalógus* bibliográfiájába is.³⁵

A mesén kívül – és belül is – jellemző még, hogy a füzetek irodalmi művek átdolgozásait közölték. Kiváló példa e kettősségre a ma *Csizmás kandúr* néven ismert, s igen népszerű tündérmese, amely *A csizmás macska* címmel vonult be Tatár *Rege kunyhó*jába.³⁶ A történet (AaTh/ATU/MNK 545B) első szóbeliségből származó lejegyzése Kriza János 1863-ban megjelent *Vadrózsák* című gyűjteményében található, egy rövid évvel a Tatár-feldolgozás előtt került a közönség elé.³⁷ Medve Imre feltehetően itt is irodalmi előképből dolgozott. A *Csizmás kandúr* története először az írásbeliségben Charles Perrault XVII. század végi francia gyűjteményében jelent meg.³⁸ Medve itt nem tünteti fel a lehetséges forrást, de egy korábbi esetben igen. Perrault egy másik története, a *Szamárbőr* című elbeszélés, amelyet a *Rege kunyhó* három számmal korábban hozott, konkrét forrásmegjelöléssel: „Perrault után”.³⁹ Perrault meséinek gyűjteményes kötete magyarul elsőként száz évvel Tatár változata után, 1949-ben jelent meg, ám ez is csak egy válogatás volt.⁴⁰ Nem tudjuk, hogy voltak-e korábban is szórványos

35 *Magyar Népmesekatalógus*, 1–9, szerk. Kovács Ágnes, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1982–1990. Ez úton szeretném megköszönni Benedek Katalinnak, hogy a katalógus teljes ponyvadokumentációját rendelkezésemre bocsátotta.

36 *Tatár Péter Rege kunyhója*, 21, Pest, Bucsánszky Alajos, 1864, 4. szöveg.

37 *A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749)*, összeáll., bev. DÖMÖTÖR Ákos, szerk. Kovács Ágnes, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988 (*Magyar Népmesekatalógus*, 2), 312–314.

38 Charles Perrault a XVII. században élt francia szerző, *Les Contes de ma Mère l'Oye* 'Lúdanyó meséi' c. gyűjteménye 1697-ben jelent meg. Ez olyan, máig ismert és népszerű történeteket tartalmaz a fent említettek mellett, mint a *Piroska és a farkas*, a *Csipkerózsika*, a *Kékszakáll* vagy a *Hüvelyk Matyi*. Lásd erről bővebben: Robert DARTON, *Lúdanyó meséi*, ford. MERÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 1987. Első megjelenését követő száz esztendőben számtalan kiadást ért meg. Rövidesen angol, majd német nyelvre is lefordították. Az sem elképzelhetetlen, hogy a hazai recepció német közvetítéssel történt, s már a XVIII. században, esetleg a XIX. század elején megkezdődött. A meseszűzsé magyarul először egy olasz verzió, Giovan Francesco Straparola átdolgozásának fordításaként jelent meg a *Hasznos Mulatságokban* 1820-ban *A' matska* címmel. Bővebben: GULYÁS Judit, *Giovan Francesco Straparola es Gaal György meséi a Hasznos Mulatságokban = Tanulmányok a 19. századi szövegfolklorról, i. m.*, 318–330, itt: 318–321. Az első szóbeli adatunk a *Csizmás kandúrról* Kriza János gyűjtésében 1963-ban jelent ugyan meg, de akár már az 1840-es években rögzítésre kerülhetett.

39 *A samár-bőr. (Francziából.) Tündéries elbeszélés. Perrault után = Tatár Péter Rege kunyhója*, 18, Pest, 1863, 47–74.

40 *Csipkerózsika: Perrault legszebb meséi*, Bp., Centrum Curae Pastoralis pro Hungaris in Ger-

magyar nyelvű közlések vegyes mesekiadványokban, az ifjúsági irodalomban vagy akár ponyvákon, rege vagy más műfajmegjelöléssel. Azt sem zárhatjuk ki, hogy Medve Imre valamelyik német, esetleg francia változatból dolgozott. A *Szamárbőr*-feldolgozásban ugyanis leírja, hogy „franciából”. Ez azonban egy populáris nyomtatvány esetében nem bizonyít semmit, hiszen ugyanannyira elképzelhető, hogy a mintául szolgáló magyar nyelvű szövegen volt feltüntetve, hogy franciából fordították, s ezt a ponyvaszerző automatikusan átvette. E két adat a korai hazai Perrault-recepció lenyomata, s amelletti érv, hogy a XIX. századi folklóradatok populáris írásbeli megjelenésénél idegen nyelvű előképekkel is számolni kell.

A Tatár-szövegek sokféle egyéb folklór műfajjal is érintkeztek. Ezek sorában a monda, a legenda és az anekdota a legfontosabbak. A mondák sorában megemlítendő az aggteleki Baradla-barlangról szóló két elbeszélés, amelyeket a barlang mondakörének feldolgozói ismertettek, s újra is közöltek.⁴¹ Dolgozatukban megállapítják, hogy a Tatár-szövegek recepciója, illetve felszívódása a helyi hagyományban már közvetlenül kiadványának megjelenése után tapasztalható volt, s szerencsénkre jól is dokumentált. Példákat is hoznak a szövegek népi változataira, illetve a folklorizálódás folyamán bekövetkező módosulásokra.⁴²

Az utóbbi években Bihari Nagy Éva közölt folklór vonatkozású monda-, illetve anekdota-adatokat a *Rege kunyhó*ból, így például egy falucsúfoló anekdotát, valamint a *Csejthei vár*, illetve az ott raboskodó Báthory Erzsébet történetét⁴³ (1859). Az *okos tanács, vagy: A falu bikája a torony tetején* című történetet a MNK 1210*I. típusaként azonosítja.⁴⁴ Báthory Erzsébetről, a csejteji várba bezárt, majd ott meghalt nemesasszonyról szóló elbeszélés a XX. században a nemzetközi po-

---

mania, 1949. Az első szövegű fordítás 1966-ban látott napvilágot: *Lúdanyó meséi*, ford. TÓTHFALUSI István, Bp., Móra.

41 *Az aggteleki barlang eredete, vagy: A hűség és kitartás jutalma = Tatár Péter Rege kunyhója*, 13, Pest, Bucsánszky Alajos, 1859, 3–16; *Az aggteleki barlang eredete, vagy: A föld alatti bujdosók = Tatár Péter Rege kunyhója*, 14, Pest, 1859, 54–62. A történetről bővebben: HÁLA József, LANDGRAF Ildikó, SZÉKELY Kinga, *Az aggteleki Baradla-barlang mondái*, A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 35–36(1997), 703–740, különösen: 713–714, a szövegeket függelékben közlik: 722–725, 729–735.

42 *Uo.*, 712–718.

43 BIHARI NAGY Éva, *Egy falucsúfoló anekdota Tatár Péter regekunyhójában*, *Ethnica*, 12(2010)/1, 19–20. Uő, *Báthory Erzsébet a ponyván*, *Ethnica*, 12(2010)/2, 44. Lásd még Uő, *A kővé válás hiedelme szerelmi történetében*, *Ethnica*, 12(2010)/2, 44–45. Utóbbi is ponyvai adat, de nem derül ki, hogy mely ponyváról származik. Sajnos a szerző nem rögzíti, hogy mely Tatár-művek jelentik forrásait, azok mikor jelentek meg, milyen jelzet alatt és mely közgyűjtemény(ek)ben találhatóak.

44 *A rátótiadák típusmutatója: A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200–1349)*, 2. jav. bőv. kiad., összeáll. és bev. KOVÁCS Ágnes, BENEDEK Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1990 (Magyar Népmesekatalógus, 6), 48–53. A katalógus ezt a ponyvai adatot nem közli bibliográfiájában.

puláris kultúrának is része lett. Életének valós eseményei mára kibogozhatatlanul összegabalyodtak a köré szőtt fikcióval. Alakja összefonódott a vámpírokról és a sorozatgyilkosokról szóló horrortörténetekkel, s ezzel megnyílt számára az út a XX. századi tömegkultúra számos megnyilvánulása felé. Történetét számos tömegirodalmi termék és több európai és amerikai film is feldolgozta. A szüzleányok vérében fürdő, gyilkos asszonyról szóló elbeszélés szüzséje⁴⁵ már a XIX. században elterjedhetett a paraszti folklórban, bizonyítja ezt számos szájhagyományból gyűjtött adat. A történet ekkortól része ugyanakkor a populáris kultúrának, számos ponyvai feldolgozása is létezik.⁴⁶ Azért érdemes kiemelt figyelemre a két Tatár-feldolgozás, mert határterületen áll a feltehetően a XIX. századi ponyvakultúra és a lokális emlékezet kettős hatására létrejövő paraszti folklór, valamint a XIX. század végétől élénkülő tömegkultúra között.

Az utóbbi években beépül a szakmai köztudatba a nagyidai cigányok történetét tartalmazó verses elbeszélés, amely a Rege kunyhó 26. kötetében látott napvilágot 1867-ben.⁴⁷ Chikány Judit kutatásai nyomán tudhatóan ez a változat Arany János 1852-es költeményének egyszerűsített átdolgozása, ám mind Arany műve, mind pedig a Tatár-ponyva számos korábbi közköltészeti és ponyvai hagyománnyal érintkezik. Chikány példásan feltárja a Tatár-ponyva valamennyi irodalmi és ponyvai előzményét és folklór-párhuzamát. Bemutatja más Arany-művek sorainak beemelődését, egyéb Tatár-ponyvakkal való szövegegyezéseket. Ez az eseteírás is azt bizonyítja, hogy egy-egy ponyvai adat filológiai feltárása nagy energiát igényel, nem feltétlenül és kizárólag csak azt a párhuzamot kell feltárni, amire az ember elsőként gondol. A *nagyidai veszedelem, vagy: A cigány nemzet elpusztulása* című Tatár-vers ugyanis rendkívül szerteágazó történeti, irodalmi és ponyvai háttérrel rendelkezik, csápjai a XVIII. századi közköltészig is elnyúlnak.⁴⁸

A *Rege kunyhó* szövegei esetében gyakori az érintkezés más Tatár-művekkel, mint fent láthattuk, így például önálló ponyvaként megjelent szövegekkel, illetve a Tatár Péter neve alatt megjelent kalendáriumokkal is. A 11. kötet 3. darabjaként megjelent *Ádám és Évának a paradicsombóli kiűzetése, vagy: az első háztartás kezdete* című szöveg más Tatár-munkában is megjelent.⁴⁹ Ugyancsak megjelent más ponyvafüzetekben, illetve kalendáriumban néhány olyan elbeszélés, amely a magyarság honfoglalásának történetét dolgozza föl.⁵⁰ Emellett

45 Már SZIRMAJ Antal *Hungaria in parabolisában* (1804, 1807) szerepel.

46 LANDGRAF Ildikó, *Emlékezet – hagyományozás – típusalkotás: Női hősök a magyar történeti mondahagyományban*, Ethnographia, 112(2001), 341–358, különösen: 353–354.

47 *Tatár Péter Rege kunyhója*, 26, Pest, Bucsánszky Alajos, 1867, 20–28.

48 CHIKÁNY Judit, *A cigányok harca Nagy-Idán*, Ethnoszkóp, 1(2011)/1, 26–49.

49 185 [önálló ponyvafüzet], Pest, Bucsánszky Alajos, 1860, OSZK PNY 171. Vö SZINNYEI, i. m., 992.

50 Pl. *Három ősrégi ének a három magyar vezért Európába bejöveteléről = Tatár Péter rege*

az egyes füzetek olykor ismétlik önmagukat. A fent említett két eset, így a Baradla-barlang mondája, valamint Báthory Erzsébet élettörténete két különböző feldolgozásban is megjelent. Utóbbi esetben a második, melyet egy évtizeddel az első után írt, lényegesen gyengébb, összeszedetlenebb alkotás, szinte alig lehet belőle összerakni a történet cselekményét.

Rege szón Tatár több dolgot is ért, egyrészt általános értelmében használja, hiszen a *Rege kunyhó*ban egyaránt megjelentek mesék és egyéb elbeszélő műfajok, tehát tréfás történetek, anekdoták és példázatok is. A korabeli köznyelv, s különösen a tömegek számára készülő olvasmányok szóhasználatában a prózai folklór alkotások összefoglaló neve is a rege szó volt. Medve Imre ugyanakkor az úgynevezett irodalmi rege műfajára is nagy hangsúlyt fektet, s különösen az 1850-es évek végén megjelent kötetekben – két turnusban, 1857-ben, majd 1859-ben tíz, illetve öt füzet jelent meg – számos regefeldolgozás kapott helyet. Feltehetően irodalmi előképekből dolgozott, műveinek jelentős hányada megtalálható a korabeli út- és tájleíró irodalomban, illetve az azokból kinövő regegyűjteményekben. Ezek sorában Mednyánszky Alajos és Kőváry László említendő, s főként utóbbi nagy hatásával kell számolni, hiszen Kőváry az 1840–50-es években adta közre máig népszerű műveit e témában.⁵¹ A *Rapsonné vára*-történet Kőváry regegyűjteményével egy időben önálló füzetként is megjelent.⁵² Nem zárhatjuk ki továbbá Tompa Mihály regéinek hatását sem, akinek művei a korszakban igen nagy népszerűségnek örvendtek, s a népiskolai olvasókönyvekbe is bekerültek. Mednyánszky a Felföld északnyugati megyéit, Túróc, Trencsén és Nyitra területét ismerte, innen származnak adatai. Tompa főként a korabeli Északkelet-Magyarországon mozgott otthonosan, feltehetően a szóbeliségből és/vagy a közköltészetből származó ismeretei is e vidékekről származnak. Kőváry László Erdély tájait örökítette meg írásaiban. A történetek, mivel a rege műfaj esetében többnyire lokalizáltak, maguk igazítják útba az olvasót forrásaik dolgában.

Elképzelhető, hogy Tatár nem közvetlenül az említett szerzőket kivonatolta, hanem maga is feldolgozásokat használt, s korábbi ponyvai változatok alapján

---

kunyhója, 19, Pest, Bucsánszky, 1863, 6. szöveg. Azonos Ifj. Tatár Péter megegyező című, önálló ponyvafüzetének címevel (Budapest, Rózsa Kálmán és neje, 1899, OSZK PNY 67). Feltételezhető, hogy az 1899-es kiadás egy korábbi, az 1850–60-as években megjelent változat utánnyomása, mint ahogyan számos századközépi Tatár-ponyva megjelent Ifj. Tatár Péter néven a század végén is. A szöveg ósváltozatát egyelőre nem sikerült megtalálni. Egy része *Ősrégi énekek: A Hunnok bejövetele s Attila dicső tettei* Bucsánszky Alajos kis képes naptárának 1863-ra kiadott évfolyamában is olvasható, Pest, Bucsánszky Alajos (OSZK 961/1863), 21–23.

51 KŐVÁRY László, *Erdély régiségei*, Pest, Tilsch, 1852; Uő, *Erdély földje ritkaságai*, Kolozsvár, Tilsch, 1853; Uő, *Száz történelmi rege*, Kolozsvár, Tilsch, 1857; Uő, *Történelmi adomák*, Kolozsvár–Pest, Geibel, 1857.

52 TATÁR Péter, *Szováta, vagy az ördög útja Erdélyben*, Pest, Bucsánszky, 1857. FSzEK Szűry Gyűjtemény, Sz. 4707.

hozta létre saját változatát. Gyanúba keveredhet ebből a szempontból Vahot Imre 1850–60-as években szerkesztett számos naptársorozata is. Ezek nem minősülnek ponyvának, hiszen nagyalakú, szép kiállítású, jó papírra nyomott kiadványok voltak, célközönségük a művelt polgárság lehetett. E sorozat darabjai, mint fent már szóba került, nagyon gazdag mondai anyagot hoznak. Vahot számára a kalendáriumszerkesztésnél s más kiadványaiban is nagy jelentőségű volt a korban *táj- és népismének* nevezett irodalmi gyakorlat, amely az útleíró irodalom hagyományából építkezik, de azt kiegészíti a népelet vonatkozásaival, s végső soron a néprajzi leírások felé mutat.⁵³

A Tatár-regék sokaságából ezúttal a Rapsonné (Rapsóné) köré fonódó, erdélyi helyi mondakör, illetve e mondakör egyik központi darabja, az *Ördög útja*-történet feldolgozását emelem ki, annak érdekében, hogy láthatóvá váljék a tatáriádák elhelyezkedése a korszak gazdag irodalmi regehagyományai között.⁵⁴ Az elbeszélés a Szováta és Kolozsvár között húzódó római útmaradvány keletkezését leíró helynévmagyarázó monda.⁵⁵ A Rapsonné történetét tartalmazó ponyvafüzet 1857-ben látott napvilágot. A lehetséges előképek eredőjének Kőváry 1852-ben megjelent változata tűnik, amely a gazdag mondakör egy kis szegmensébe ad betekintést.⁵⁶ Kőváry a történet rövid kivonatát adja csupán a regegyűjteményében, és korábbi útleíró, helyismereti munkájában egyaránt. Ám ugyanebben az évben, 1857-ben még egy erdélyi regéket feldolgozó gyűjtemény is megjelent, az akkor pályáját kezdő Thaly Kálmán első, elbeszélőkölteményeket tartalmazó kötetében is hoz egy Rapsonné-történetet, amelyet

53 E szempontból a fent említett *Magyar föld és népei* c. mű mellett fontos lehet: KUBINYI Ferenc, VAHOT Imre, *Magyarország és Erdély képekben*, I–IV, Pest, Emich Gusztáv, 1853–1854; párhuzamosan németül is megjelent: *Ungarn und Siebenbürgen in Bildern*, Pest, Emich Gusztáv, 1853–1854. Lásd továbbá: *Magyar tájak néprajzi felfedezői*, vál., szerk., bev. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Gondolat, 1985.

54 8. kötet, 1857, 9. szöveg: *Szováta, vagy: Az ördög útja Erdélyben*, 72–80. A történeti/valós háttér: a Rapsonné várától Kolozsvárra vezető út annyira kanyargós, veszélyes, hogy ott szinte lehetetlen közlekedni. Ezért ördög útja a neve. A jelenség magyarázatára szolgáló történet Tatár-változatának szüzséje a következő. Rapsonné öreg férje mellett unatkozik; idejét rózsatermesztéssel tölti; közben beleszeret egy inasba; azt a házasságtörés miatt börtönbe vetik Kolozsváron; Rapsonné az ördögtől kér segítséget, hogy visszaszerezhesse szerelmét; az ördög olyan utat csinál, amin nem látszik, hogy az asszony azon közlekedett, ennek érdekében az ördög tör-zúz, völgyeket szakít a sziklába; Rapsonné olyan gyorsan tud kocszini, mint a gondolat, át tud törni falakon, így a börtön kapun is; az ördög egy napon követelni kezdi a bért, Rapsonné egy arannyal akarja kifizetni; az ördög megharagszik, megátkozza az asszonyt; széttöri az utat; az ifjú udvarló megöli magát a börtönben; Rapsonné magára marad a rózsáival; innen ered a vár körül ma is szedhető virágok Rapsonné rózsái elnevezése.

55 Feldolgozásánál alapvetően támaszkodtam LANDGRAF Ildikó Rapsonné mondaköréről szóló lexikon-szócikkére, amelyet a készülő *Magyar népköltészeti lexikon* számára írt (gépirat).

56 KŐVÁRY, *Erdély régiségei, i. m.*, 44–45; *Száz történelmi rege, i. m.*, 17. szöveg.

ugyanekkor a Vasárnapi Ujság hasábjain is közölt.⁵⁷ A Tatár-ponyva kísértetiesen emlékeztet utóbbira, legalábbis a cselekmény menetét illetően, amely pont-ról pontra egyezik Thaly szövegével. Thaly egyébként Kőváryra hivatkozik, s iránta való tiszteletét azzal is kifejezi, hogy neki és Jókai Mórnak ajánlja kötetét. Thaly és Tatár megfogalmazása között csak szűzsé szintű egyezéseket találunk, a megszövegezés, sem a verselés tekintetében nem mutatható ki egyezés. Kőváry azonban a történetnek csak rövidke kivonatát adja. Hogy Thaly honnan egészítette ki ismereteit, más írott, esetleg forrásból, vagy saját fantáziájából, egyelőre rejtély. Mivel Kőváryn kívül másra nem hivatkozik, utóbbi eset a valószínűbb.

A Tatár-regék sajátosságai

A ponyván megjelenő regék tovább viszik azt a régi keletű, a XIX. század folyamán még intenzív, s máig ható beidegződést, hogy a történelem leírásában fikció és tény keveredik, hogy a fikcionalitás a történelem-magyarításnak ugyanúgy eszköze, mint az irodalomnak, és/vagy fiktív történeteken keresztül történelmi tudatra lehet nevelni a néptömegeket. Továbbá a népköltészet, ezen belül is a történelmi mondák *valós* ismereteket hordoznak a történelemről, a népköltészet valami olyan, változásra képtelen entitás, amelyben kőbe vésett igazságok fogalmazódnak meg, különösen egy adott népcsoport, nemzet múltjáról. Az az elgondolás uralja őket, hogy a történelemtanulás, a történelmi ismeretek közvetítése, a történelemmel való ismerkedés egyfajta szórakozási-szórakoztatási forma is lehet, s hogy a történetek varázsa közelebb visz a múlthoz. Ebben pedig elsősorban a népköltészeti szűzség felhasználása jelenthet segítséget. Ez a szemlélet az emberiség gondolkodásában mélyen gyökerező igényből táplálkozik, s a XIX. század ponyvairodalma, kalendáriumai mellett a korszak tankönyvei is intenzíven terjesztették. Nem is beszélve jelenkori s közelmúltbeli oktatásunkról, amely szintén a történelemoktatás előszobájának tekinti a nemzeti múlt mondai megidézését.⁵⁸

Tatár Péter *Rege kunyhójában* a regék, vagyis mondai jellegű alkotások (ezek lehetnek történelmi- és hiedelemmondák, s szórványosan akár eredetmagyarázó mondák is) feltehetően nem a paraszti szájhagyomány hatására jelentek meg.

57 THALY Kálmán, *Ördög-utja. (Néprege)*, Vasárnapi Ujság, 4(1857)/2, 14; *Ua.* = *Ne bántsá a magyart! Költői-beszélyek, regék és balladák*, Pest, Lauffer és Stolp, 1857, 64–72; továbbá *Uő, Erdélyi regék, mondák és dalok*, Pest, Gyurian, 1861, 84–91.

58 S akárcsak a XIX. században, a mai napig irodalmi átiratok formájában prezentálja a diákoknak. Lásd LANDGRAF Ildikó, *Nemzeti önképteremtés – mondafeldolgozások az iskolai olvasókönyvekben = Hagyomány – örökség – közkultúra: A magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében*, szerk. DIÓSZEGI László, JUHÁSZ Katalin, Bp., Teleki László Alapítvány, 2011, 245–258.

A korábban vázolt történeti folyamatok mellett alátámasztja ezt is, hogy szinte mindegyiknek van valamilyen előzménye, vagyis a feldolgozott szüzsék már megjelentek a korabeli irodalmi regegyűjtemények valamelyikében, általában nem is túlzottan nagy időbeli távolságra Tatár munkájától. Az a szikár tény, hogy Tatár nem népköltészetet, hanem az elit irodalmiság népköltészeti reminiszcenciákkal rendelkező szövegeit dolgozza át, számos további kérdés is implikál.

Mi lehetett az átívelő szál, hogyan sikerült az 1840-es évek ideáljainak eljutniuk a ponyváig? Azt régóta tudjuk, hogy Erdélyi János és nyomában Arany több alkalommal nyilatkozott a történelmi tárgyú elbeszélő költészet népszerűsítésének fontosságáról, s arról is, hogy mindehhez a ponyva lenne a legalkalmasabb eszköz.⁵⁹ Arany számos elbeszélő költeményét, például *A Jóka ördögét* is megjelentette ponyván, s jól ismerte a ponyva mediális lehetőségeit. Az 1850-es évek az irodalmi konjunktúra időszakának tekinthető, amely a ponyvakultúra alapvető átalakulását hozta, a hirtelen, ugrásszerűen megnőtt példányszámok, a piacgazdasági szemlélet az egész populáris irodalmi életet teljesen átformálta. Ennek hatására Arany János és mások elálltak műveik ponyván történő népszerűsítésétől.⁶⁰

Az irodalmi szövegeket azonban a ponyvakiadók és alkalmazott szerzőik szabad prédának tekintették, mind szüzséiket, mind pedig kész szövegelemeiket szívesen kölcsönvették. Feltehetően Medve Imre sem dolgozott írott előzmények nélkül egyetlen alexandrinusban, vagy akár prózában megírt Tatár-ponyváján sem.

Tatár Péter *Rege kunyhó*jában tehát számos folklór szüzsé és motívum található. Ezek nagy részének vannak irodalmi előképei. Sejthetően e történetek egy része az irodalmi feldolgozásokba közköltészeti forrásokból, középosztálybeli hagyományból került. A népköltészet lenyomatát, vagyis a korabeli paraszti hagyomány nyomait azonban nem sikerült fellelni a ponyvafüzetekben. Annál valószínűbb, hogy a legszélesebb társadalmi réteg számára készült nyomtatványok nagy hatással lehettek paraszti olvasóikra, s termékenyítően hatottak annak folklórára, a korabeli népköltészetre.

59 ERDÉLYI JÁNOS, *Nyelvészeti, népköltészeti, népzenei írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (Fontes), 220. Ezért a forráshelyért Gulyás Juditnak tartozom köszönettel.

60 KOVÁCS, *Kis magyar kalendáriumtörténet, i. m.*, 100–102.